

UDC 94(47+520)“1925/1939”

SOVIET SPECIAL SERVICES VS JAPANESE DIPLOMACY (ON THE MATERIALS OF THE JAPANESE CONSULATE IN ODESA DURING THE INTERWAR PERIOD)

L. Vovchuk

PhD (History), Associate Professor of the Department
of International relations and Foreign policy
Petro Mohyla Black Sea National University
10, 68 Desantnykiv Str., Mykolaiv, 54003, Ukraine
luda_vovchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7201-1388

The article is devoted to the activities of the Japanese consulate in Odesa during 1926–1937, which since its opening has been under the “watchful eye” of the Soviet secret services. Throughout the period of the consulate’s existence in the city, it was closely monitored externally and internally, both for its work and for the contacts of consular staff in the city and abroad. The Odesa branch of the DPU established a network of internal agencies that worked directly at the consulate. The consulate was “served” by 11 secret staff, who provided daily relevant information on the activities of the consulate and its staff. The main reasons for such actions were the absence of Japanese citizens in Odesa and the lack of trade and economic relations through the port of Odesa. The Soviet secret services concluded that the opening of the consulate was aimed exclusively at espionage in the USSR. This inference was reinforced by the active study by Japanese employees of the political, economic, cultural, and military situation not only in the consular district but also in other cities of the USSR and the USSR in general, especially the Caucasus. This was facilitated by the constant travels of the Japanese consul in the cities of the USSR. Each employee of the Japanese

© 2022 L. Vovchuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

consulate in Odesa was given a case-form, where the defendant received a nickname, intelligence materials about his activities, personal characteristics and a list of contacts with local citizens were collected, which then fell under the “development” of DPU special agents. The article reveals the process of recruiting “important” representatives of the consulate by Soviet special services. As a result, the translator S. Feldman, the courier-security guard of the Japanese consulate in Odesa M. Tsibulko, the technical secretary Livshits, the typist I. Zagorskaya and others were taken into “agency development”. Recruiters from the DPU’s counterintelligence department took a personal approach to each of them.

Keywords: Japan, USSR, Odesa, Japanese consulate, Soviet special services

Л. А. Вовчук

РАДЯНСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ VS ЯПОНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЯПОНСЬКОГО КОНСУЛЬСТВА В ОДЕСІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД)

Вступна частина

Після закінчення Першої світової війни радянсько-японські відносини ще упродовж 8 років мали суто войовничий характер. І лише в 1925 р. Японія, як і більшість тогочасних країн світу, визнає незалежність СРСР, підписавши Пекінський договір [Конвенція...], відновивши в такий спосіб двосторонні дипломатичні відносини. Протягом наступних 3 років обидві країни підписали конвенції щодо торгівлі нафтою, вугіллям, деревиною, а також господарської діяльності у прикордонних зонах. Нормалізація дипломатичних відносин сприяла й активізації консульських. Офіційною підставою цього стала підписана 20 січня 1925 р. “Консульська конвенція про основні принципи взаємовідносин між СРСР і Японією”. З моменту відкриття на території СРСР японських дипломатичних і консульських установ вони опинилися під пильним оком радянських спецслужб, а на початку 1930-х років – і під загрозою “радянської розправи”.

Історіографічний огляд. Однією з перших праць, що містить відомості про японське консульство в Одесі міжвоєнної доби є робота Дж. Ленсена [Lensen 1968], де ми можемо знайти інформацію щодо дипломатичного корпусу вказаної установи. Натомість інформація про протистояння японської дипломатії та радянських спецслужб у книзі відсутня. За останнє десятиліття

інтерес до вивчення діяльності іноземних дипломатичних і консульських представництв на теренах сучасної України та українських консульств за кордоном упродовж XIX–XX ст. значно поживався. Увага вітчизняних дослідників переважно була прикута до дослідження діяльності іноземних консульств країн Європи в Україні. Водночас розгляд діяльності консульств азійських країн, зокрема і Японії, на теренах нашої держави упродовж 1920–30-х рр. представлений поверхово.

Серед таких досліджень варто виокремити праці С. Павленко [Павленко 2021a; 2021b], присвячені висвітленню діяльності японського консула в Одесі Танаки Бун'їциро (1930–1934 рр.), що став свідком вчинених СРСР злочинів щодо України та діяльності першого японського консула в Одесі С. Сасаки (січень – травень 1926 р.); монографічне дослідження І. Матяш [Матяш 2020], де представлені загальні аспекти відкриття та функціонування консульства Японії в Одесі упродовж вказаного періоду.

Щодо японської дипломатичної присутності в УСРР-СРСР певний інтерес викликають праці, що розкривають погляд японських дипломатів на проблему Голодомору 1932–33 рр. Серед них можна назвати статті японського дослідника Й. Окабе [Окабе 2020] та українських істориків Л. Вовчук і С. Корновенка [Вовчук, Корновенко 2019]. І хоча обидві статті присвячені проблемі висвітлення Голодомору в першоджерелах, проте з різних континентів: Й. Окабе робить огляд преси Японії, а Л. Вовчук і С. Корновенко досліджують звіти іноземних консулів (зокрема і японського), що перебували безпосередньо в центрі подій.

Загальні аспекти радянсько-японських відносин та діяльності дипломатичних установ і спецслужб можна знайти у працях російських дослідників О. Мазохіна [Мазохин 2019] та В. Христофорова [Христофоров 2015].

Джерельна база дослідження представлена документами Галузевого держархіву Служби безпеки України в Києві та Одесі, які безпосередньо становлять основу нашого напрацювання. Матеріали радянських спецслужб містять звіти радянської агентури, що працювала в консульстві Японії в Одесі, огляди контррозвідки щодо напрямів діяльності консульства, подорожей консула країною, зустрічей з місцевими громадянами, іншими іноземними консульськими представниками, що діяли в Одесі та ін.

Відкриття Японського консульства

Усвідомлюючи стратегічну важливість Одеського порту, вже в травні 1925 р. японський уряд мав намір відкрити своє консульство в місті, однак офіційно відкриття відбулося в січні 1926 р. Тимчасово консульство розміщувалося в готелі “Лондонський” (мал. 1), хоча НКВС для зручності спостереження пропонував розмістити Японське консульство в будинку № 21 по вул. Гоголя, де містилося також консульство Туреччини [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 9, 15, 18].

Мал. 1. Готель “Лондонський” (листівка 1930-х рр. *Одеса. Кооп-фото*)

Пізніше консульство дістало дозвіл від уряду укласти договір оренди нового приміщення на два роки вартістю 14 тис. крб (водночас співробітник Управління з обслуговування дипломатичного корпусу при МЗС СРСР Бюробін вимагав 18 тис. крб). Бажання винаймати іншу будівлю японський консул пояснював тим, що в готелі перебуває велика кількість осіб і це заважає роботі. Вирішивши питання з оплатою, консульство переїхало до триповерхової будівлі на бульварі Фельдмана (тепер Приморський бульвар, 1) (мал. 2), де займало увесь другий поверх. Цікаво, що на третьому поверсі того ж будинку працювало Одеське відділення спостереження і зв'язку морських сил Чорного моря. Тому

Державне політичне управління (ДПУ) це рішення сприйняло вкрай негативно, оскільки приміщення консульства мало відповідати його умовам зручного ведення зовнішнього спостереження [Матяш 2020, 249]. Отримавши постійне місце розташування консульства, японський консул ініціював купівлю меблів і посуду до нового приміщення ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 35. Окрім того, у приміщенні було перемуровано пічки [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 31].

Мал. 2. Будинок Японського консульства (Приморський бульвар, 1)
(фото 2012 р. Автор *SergeyUA*)

Консульський склад

За наказом прем'єр-міністра Японії Т. Като від 10 грудня 1925 р. японським імперським консулом в Одесі було призначено професійного дипломата Сасаки Сайго і на його ім'я видано вірчу грамоту на виконання консульських обов'язків у регіоні. За розпорядженням від 15 грудня 1925 р. консула направили на постійне перебування до Одеси, куди він прибув 4 січня наступного року. Того ж дня відбулося офіційне відкриття консульства [Павленко 2021b, 44–45]. На той час Сасаки Сайго обіймав посаду

другого секретаря Японського посольства в Москві і вже був знайомий з Одесою та особливостями цього міста, оскільки упродовж 1907–1909 рр. працював на посаді секретаря Японського консульства. Восени 1925 р. він приїздив до міста, щоб ознайомитися зі станом порту та з економічним розвитком Одеси й регіону [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 11, 18].

Разом із Сасаки в консульстві працювали: віцеконсул Камімура Шін'іці (аташе Японського посольства в Москві), секретар Ясуцугу Гото, який прибув з Японії, технічний секретар Лівшиц (громадянин Одеси, старий знайомий Сасаки), машиністка Манчевська (громадянка Одеси, колишня працівниця АРА і добра знайома польського консула в Одесі Куницького). Функції перекладача виконував одеський громадянин, 23-річний Сергій Фельдман, який після звільнення Лівшица також виконував обов'язки технічного секретаря та машиністки. Пізніше на місце машиністки було взято латвівку, цивільну дружину (співмешканку) віцеконсула Камімури, Ірину Загорську. Кур'єром-охоронцем був Михайло Цибулько [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 11, 26], з яким Сасаки був добре знайомий ще з 1907 р., коли обіймав посаду консула Японії в Одесі в часи Російської імперії [Павленко 2021b, 41].

Варто зазначити, що, незважаючи на професіоналізм Сасаки, з ним було досить важко працювати через його вибагливий і вибуховий характер. Досить складними були стосунки Сасаки з його секретарем Гото, який безпосередньо скаржився на того представнику МЗС Японії Такахасі. У своєму листі до нього він писав: "...жахливий характер та самодурство консула довели мене до відчаю. Коли усе нормально, то він виявляє люб'язності, але варто лише зробити якусь помилку – одразу від імені консульства висловлює жахливі відгуки про мене" [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 72].

Проте в 1927 р. у складі Японського консульства відбуваються певні зміни. Поїхавши у відпустку до Японії, Сасаки Сайго вже більше не повернувся до Одеси, оскільки його призначили консулом на о. Сахалін. На час відсутності консула його функції тимчасово виконував Камімура Шін'іці [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 11].

У березні 1927 р. новим консулом стає Шімада Шігеру (в документах радянської контрозвідки згадується як Сігеру Сімада), а

секретарем консульства – Ногучі Яшію (в документах радянської контрозвідки згадується як Ногучі Іосію), який прибув до Одеси у квітні того ж року. Це зумовило кадрові зміни в консульстві: з посади був звільнений С. Фельдман, а в листопаді 1927 р., не знайшовши порозуміння з новим консулом, залишає японське представництво віцеконсул Ясуцуго Гото, якого в результаті відкликали в Японію [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 12–13]. Причиною відкликання Гото стала скарга Шімада Шігеру до МЗС Японії щодо неможливості співпраці з віцеконсулом через постійні сварки між ними, які відбувалися на фоні “жадібності та дріб’язковості Гото в побутовому житті”, що в такий спосіб, на думку Шімади, компрометувало консульство та японську націю загалом. Загострення ж стосунків між ними спричинили побиття та звільнення Гото в 1926 р. своєї служниці, про що стало відомо міщанам міста, бо нібито про це було десь надруковано [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 16].

Мал. 3. Сігеру Сімада (Шігеру Шімада) з дружиною (позначені хрестиками) та контррозвідник Адольф Дольський-Ройтбліт із дружиною під час подорожі Дніпром (вересень 1928 р.).
(З фондів ГД СБУ в м. Києві)

Повернувшись до Японії, Гото Ясуцуго був надзвичайно засмучений і пояснював, що у всьому винен сам Шімада, який з моменту свого призначення на посаду консула в Одесі домагався його відкликання через дружні зв'язки з деякими радянськими громадянами. Гото сподівався, що МЗС країни це врахує і поверне його до СРСР, оскільки він абсолютно не вважав себе винним, про що й написав у листі своєму другу Олексію П. (секретний співробітник (с/с) радянської контррозвідки під псевдо “Декоратор”). Після від’їзду Гото, Шімада Шігеру намагався неодноразово поговорити з “Декоратором” з метою збирання на останнього якнайбільше компрометувального матеріалу, оскільки підозрював, що той працював на чекістів [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 17].

Знаючи про дружбу Гото та Олексія П., Шімада при зустрічі з останнім не соромлячись називав Гото жадібним і звинувачував його в розкраданні коштів консульства, які той зберігав на закордонних рахунках. Під час розмови консул намагався обережно з'ясувати, що Гото розповідав Олексію П. про консульство, Японію, життя японців. Шімада Шігеру не досягнув мети, оскільки “стосунки між цими представниками були суто дружніми і про жодні справи мова не йшла”. Зрозумівши, що проти Гото йому нічого не добути, С. Сімада більше не запрошував Олексія П. до консульства. Під впливом Сімади обмежив своє спілкування з Олексієм П. і секретар Ногучі Яшію, який також підтримував з ним дружні взаємини. У результаті радянська контррозвідка де-факто втратила одного з найпродуктивніших інформаторів по лінії Японського консульства [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 18].

Очільником Японського консульства в Одесі Шімада Шігеру пробув до лютого 1930 р., а потім його терміново перевели до Москви на посаду першого секретаря посольства Японії. У результаті тимчасово виконувачем обов'язків консула в Одесі став Ногучі Яшію. Проте вже 29 червня 1930 р. до Одеси прибув ново-призначений консул Бун'їціро Танака, який одразу посварився з Ногучі. Тому радянські спецслужби робили припущення, що, найімовірніше, новим віцеконсулом буде Сідзуо Мітані, який вже мав уявлення про СРСР та Україну, оскільки навчався в Ленінграді та Києві. Й абсолютно не помилилися, адже у грудні 1930 р., після від'їзду Ногучі в Японію, зазначену посаду обійняв Мітані

[ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 14]. З 1934 р. новим керівником Японського консульства в Одесі стає Хірама Мінору, який виконував покладені на нього обов'язки до 1937 р. [Павленко 2021а, 18].

Як бачимо, усі очільники Японського консульства в Одесі, як і в інших містах СРСР та країн Європи, були лише професійними дипломатами, які, окрім того, досить добре розумілися на військовій справі. Однак про згуртованість серед представників консульства досить складно говорити, бо її як такої не було. Кожен намагався вислужитися перед керівництвом країни, продемонструвавши свою відданість уряду, позбувшись водночас свого "конкурента", що не сприяло ефективності роботи консульства.

Діяльність Японського консульства

Першочерговими завданнями глави Японського консульства були розвиток торговельних відносин з СРСР і встановлення пароплавного сполучення між портами Осака й Одеса. Задля виконання цих завдань було проведено ґрунтовну інформаційну роботу. Японців цікавила інформація щодо політичного життя, промисловості (досить серйозно цікавило питання нафти), фінансового стану, ролі радянських чиновників, спеціалістів та інших працівників у промисловості УСРР та СРСР, кількості працівників у Департаменті української промисловості та ін. Зокрема, починаючи з 1927 р., активно надсилаються звіти щодо економічного стану України, антирадянських настроїв в Одесі, уваги центрального уряду до озброєння УСРР. Із жовтня того ж року надсилається інформація до Японського посольства в Москві про національну політику і роль приватного капіталу в СРСР. У травні 1928 р. до МЗС Японії було надіслано ґрунтовну доповідь про стан хлібозаготівель в Україні, де зазначалося про жахливість усього процесу. У липні 1928 р. повідомлялося про складну внутрішню валютну ситуацію в СРСР і т. д. [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 13].

Упродовж 1930 р. консул Японського консульства Танака неодноразово повідомляв уряд своєї країни про жахливий стан із продовольством в УСРР і безкінечні репресії ДПУ щодо заможних верств сільського населення [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 14]. У 1933 р. звіти характеризували стан важкої промисловості, сільського господарства і транспорту. Тут були підбиті підсумки першої п'ятирічки в УСРР і наведені офіційні

статистичні дані щодо цього. У Японії звітам консула про стан сільськогосподарської сфери надавали великого значення. Деякі з них навіть доводилися до відома військово-морського відомства [Павленко 2021а, 24–25].

Окрім того, велика увага приділялася і збору інформації щодо розвитку шкільної освіти в СРСР, методів викладання в школі, особливо в залізнично-будівельних школах, процесу українізації в УСРР [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 13, 240], яка, згідно з повідомленням Шімади Шігеру до МЗС Японії, в Одесі проходила досить повільно: “В Одесі українська мова не користувалася великою популярністю, як це очікувалося урядом країни. На вулицях, у театрах та інших закладах мало чути українську мову” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 19]. Що ж стосується процесу українізації в школах, то на запит Шімади, чи розмовляють діти в школах між собою українською, він дістав відповідь, що учні старших класів розмовляють російською, вважаючи її рідною, а для молодших, які розпочали навчання українською, ця мова стала й розмовною [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 20].

Аби краще розуміти ситуацію в регіоні і за його межами, японські представники неодноразово здійснювали поїздки країною. Зокрема, з метою ознайомлення з продовольчою політикою в різних частинах СРСР у серпні 1929 р. Шімада Шігеру здійснює подорож по країні, відвідавши Київ, Дніпропетровськ, Харків, Москву, Нижній Новгород, Батум і побувавши на Волзі та Кавказі. Дипломата цікавили обсяги майбутнього урожаю та як саме він мав розв’язати продовольчу кризу, аби з’ясувати виконання запланованої п’ятирічки [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 13]. Однак усе це радянськими спецслужбами сприймалося як збирання розвідувальних даних і розбудова шпигунської мережі на користь японського уряду [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 79].

Окрім того, з документів стає зрозуміло, що для Японського консульства Одеський порт і власне СРСР виступають як форпост для спостереження за іншими регіонами (Туреччина, Туркестан тощо). Намагаючись налагодити серйозну мережу “помічників” у місті, працівники консульства Японії мали добрі стосунки і з польськими колегами. Про це свідчить повідомлення японського військового аташе у Варшаві, у якому зазначалося,

що, згідно з перевіреними даними, польських працівників з України до Сибіру направили військові частини 24 стройових дивізій [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 13]. Тобто приділялася значна увага військовому питанню.

Як і більшість тогочасних іноземних консульств у радянській Україні, Японське консульство в Одесі присвячувало час вивченню більшовицької періодики та газет, особливо політико-економічного характеру, на купівлю яких офіційно витратило 120 крб на місяць. Для систематизації та перекладу японською з української мови консули користувалися послугами колег, які знали її (Шімада користувався послугами Володимира Ф., що був радянським агентом під псевдо “Токієць”). А на початку 1927 р. Шімада повідомив, що має намір придбати радянську енциклопедію, яка містила багато важливої інформації щодо Кавказу та Середньої Азії, стратегічно важливих республік СРСР, куди в’їзд іноземцям, зі слів консула, був заборонений. Матеріали цієї енциклопедії Шімада Шігеру хотів використовувати для написання звітів до МЗС Японії [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 239].

Не залишилася поза увагою японського консула Шімади Шігеру і ситуація щодо Бессарабії. Зокрема, 24 грудня 1927 р. він повідомляв, що Румунія не має серйозних прав на цю область, оскільки більша частина її населення культурно пов’язана не з Румунією, а з Росією. До того ж більша частина бессарабців залишила рідну землю і проживає в еміграції. “Представники держав, зокрема і Японія, які підписали свого часу угоду про приєднання Бессарабії до Румунії, не усвідомлювали, яку помилку вони роблять, віддаючи цю територію на експлуатацію Румунії” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 28].

Варто зазначити, що наявну інформацію щодо ситуації в консульському окрузі та країні загалом Японське консульство в Одесі активно надавало і посольствам Японії в Константинополі та Італії, тобто спостерігається принцип взаємної співпраці, що не завжди було характерно для інших іноземних консульських установ, які співпрацювали лише з МЗС своїх країн. Заступник начальника Контррозвідувального відділу ДПУ УСРР Сергій Бармінський 13 квітня 1926 р., надіславши “Орієнтовний матеріал щодо Японського консульства” начальнику Одеського окружного відділу ДПУ, наголошував на тому, що потрібно врахувати цю особливість як одну з важливих характеристик роботи Японського

консульства [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 39]. Водночас був також надісланий переклад листа С. Сасакі до посланника Японського посольства в Константинополі, де він повідомляв про стан економічних відносин СРСР з Німеччиною. Зазначалося, що це повідомлення може свідчити про те, що “Сасакі проводить шпигунську діяльність не тільки щодо СРСР, а й щодо представництв інших країн... По-друге, усі свої дії він погоджує з Константинополем” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 48–48 зв.].

Що ж стосується співпраці з місцевими чиновниками, то такої можливості представники Японського консульства в Одесі практично не мали. По-перше, у місті діяв спеціально призначений для співпраці з іноземцями уповноважений НКЗС, через якого іноземні консули могли мати зв'язок із представниками місцевої влади. А по-друге, самі чиновники міста свідомо уникали будь-якої співпраці, аби надалі не бути звинуваченими у “вчинених злочиннях проти СРСР” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 165–166].

Водночас є відомості, що японські консули в Одесі підтримували зв'язки з представниками радянських владних структур інших міст СРСР. Зокрема, у 1927 р. Японське консульство в Одесі декілька разів відвідала родина Бойкових, яка приїхала з Сибіру. Шімада Шігеру познайомився з ними під час свого перебування в Новосибірську, де пан Бойков обіймав помітну адміністративну посаду. 11 грудня 1927 р. родина залишає Одесу та переїздить на Кавказ [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 11]. Коли про це стало відомо ДПУ, то одразу надійшло розпорядження з'ясувати місце проживання родини Бойкових на Кавказі для подальшого процесу “оперативної розробки” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 13].

Під пильним оком радянських спецслужб

Незважаючи на те що відносини між Японією та СРСР були нормалізовані, обидві країни, по суті, вважали одна одну своїм “ворогом”. Тому з боку радянських спецслужб із моменту повідомлення про відкриття Японського консульства в Одесі велося серйозне зовнішнє та внутрішнє спостереження як за самою роботою, так і за контактами працівників консульської установи в місті та за його межами. Консульство в перші роки його існування “обслуговували” 11 секретних співробітників: “Васильєв”,

“Токієць”, “Бухгалтер”, “Педагог”, “Старуха”, “Демократ”, “Штурман”, “Японець”, “Артельщик”, “Повар”, “Мак” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 5], які щодня надавали оперативну інформацію, згідно з якою стає зрозуміло, що основними інтересами японців були не так захист своїх підданих, яких на період 1926 р. налічувалося всього 14 осіб (які на той час вже з Одеси виїхали, що підтвердила проведена перевірка), як економічні та військові галузі.

Усі звіти, листи й інші важливі документи спецагентами фотографувалися, а самі фото потім віддавали на переклад [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 21]. Розмови секретних співробітників із представниками консульства нотувалися і надсилалися до центрального апарату ДПУ. Зокрема, цікавим було одне з повідомлень від агента “Васильєва”, у якому йшлося про те, що в 1928 р. уряд Японії мав намір надати консульству в Одесі статус генерального консульства, що мало б сприяти збільшенню торговельно-економічних операцій через Одесу. Саме в лютому 1928 р. Шімада Шігеру очікував прибуття нових кораблів, а в самому консульстві планувалося відкриття клубу для японських моряків і проведення виставки японських товарів для ознайомлення торгових організацій і приватних осіб з виробничим потенціалом Японії. Зазначалося, що Японія із задоволенням вела б торгівлю з СРСР через порти Чорного моря. Проте реалізації таких планів перешкодили представники Ліги Націй, які побоювалися конкуренції японських товарів у країнах Західної Європи.

Окрім того, зі слів “Васильєва”, Японія планувала відкрити свої консульські установи в Іркутську та Ленінграді, але 15 листопада 1927 р. Японське консульство в Одесі отримало офіційне повідомлення про відмову у відкритті консульства в Ленінграді у зв'язку з тим, що Міністерство фінансів Японії не підтримало цей задум [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 29]. Своєю чергою с/с “Токієць” зазначав, що Японія хоче відкрити своє консульство в Персії, зв'язок з якою зручно підтримувати через радянський Кавказ. Саме цим пояснювався підвищений інтерес японців до Кавказького регіону [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 29].

Добувати документи щодо роботи Японського консульства в Одесі радянській агентурі щоразу ставало дедалі складніше. Особливо коли секретарем консульства став Ногучі Яшіо. Сейф із

документами та грошима стояв у його квартирі, потрапити куди було досить складно. Про це в агентурному зведенні зазначала с/с “Старуха”: “Коли одного разу прийшла до Ногучі за грошима, то він не дозволив зайти до кімнати, де стояв сейф, попросивши зачекати за дверима” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 33].

Намагаючись зібрати якнайбільше корисної для радянських спецслужб інформації, с/с “Старуха” навіть підбирала викинуті у сміття чернетки листів консула до японського уряду. Проте вони не містили важливої інформації, оскільки чернетки важливих листів одразу спалювалися [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 34]. Це свідчить про те, що японські працівники консульства здогадувалися про стеження за ними та їхньою роботою і про наявність у консульстві внутрішньої агентури ДПУ.

Практично усі пакети з документами, надіслані консульством Японії в Одесі до японських дипломатичних представництв інших країн, перехоплювалися, фотографувалися та відправлялися на переклад. Одним з них був конверт із документами до консульства Японії в Константинополі. Він містив два пакети документів, які були прошиті й опечатані сургучною печаткою [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 34].

За можливості радянські спецслужби намагалися всюди прилаштувати завербовану агентуру. Зокрема, у грудні 1928 р. ДПУ УСРР було дано розпорядження щодо пошуку водія для випсаного Японським консульством в Одесі автомобіля з-за кордону [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 2, арк. 253].

Загалом, в СРСР на іноземні посольства, місії, консульства та інші представництва іноземних держав в обов’язковому порядку заводилися так звані “літерні справи” (саме така справа і лягла в основу цього дослідження). Такі справи являли собою добірки документів від агентури та співробітників контррозвідки про події, факти та людей, що перевірялися органами держбезпеки по відповідних лініях та об’єктах оперативної роботи (у цьому разі лінією було японське шпигунство, а об’єктом – консульство Японії в Одесі). Водночас вони не були збірниками так званого “компромату”, літерні справи використовувалися як довідковий матеріал в аналітичній роботі радянської контррозвідки.

На кожного співробітника Японського консульства в Одесі заводилася справа-формуляр, де фігурант діставав прізвисько,

накопичувалися агентурні матеріали про його діяльність, характеристики особистості та список контактів з місцевими громадянами, які потім потрапляли в агентурну розробку. Зокрема, вже 22 грудня 1925 р. така справа на Сасаки Сайго (під оперативною назвою “Предварительний”) була на обліку Одеського відділу ДПУ. Ймовірно, справа прибула з Москви, оскільки відповідно до практики спецслужб справа-формуляр заводилася з першим прибуттям дипломата до країни і надалі йшла за ним по території СРСР до останнього місця перебування в межах радянської країни (зазначена справа-формуляр на Сасаки Сайго, яка на кінець 1926 р. налічувала 2 томи загальним обсягом 223 сторінки, була відправлена до Москви для передачі в оперативне використання у зв’язку з переведенням дипломата до м. Александровська, що на острові Сахалін). Згідно з оперативними даними, список осіб, що “контактували” з консулом, налічував 13 персон, серед яких був і Олександр Михайлович Радигін, юрист-консультант Одеської митниці. Він, як і більшість інших, надалі був узятий у “розробку” радянськими спецслужбами [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 30, 47, 64, 112].

Шімада Шігеру контактував із 17 особами, серед яких була і вчителька музики Сара Семенівна Болотіна, яка давала уроки музики дружині Шімади. Дружні стосунки між ними, візити одне до одного надалі стали підставою долучити Болотіну до “співпраці” з радянськими спецслужбами [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, арк. 7, 311].

Тобто будь-які контакти представників консульства розцінювалися радянською контррозвідкою як спроба організувати мережу “контактерів” з метою збору важливої інформації для японської розвідки. Аби володіти максимально повною інформацією щодо дій і планів консульства, радянська контррозвідка докладала максимум зусиль для вербування робітників консульства, які безпосередньо контактували з консульським апаратом. Серед таких осіб, що були взяті в “оперативну розробку” (негласне отримання та перевірка інформації про людину та її діяльність. – Л. В.), опинилися перекладач С. Фельдман, кур’єр-охоронець консульства М. Цибулько, технічний секретар Лівшиц і машиністка І. Загорська. До кожного з них був застосований свій метод вербування.

Однак серйозною “мішенню” стала саме Ірина Загорська, яка була цивільною дружиною віцеконсула Камімура Шін’їці. Контр-

розвідувальний відділ Одеського ДПУ підозрював її у здійсненні шпигунської роботи на користь Японії, а їхній союз розцінювали як прикриття. Однією з підстав цього був той факт, що коли І. Загорська прибула до Одеси, то за сприяння Камімури отримала номер у готелі “Лондонський”, однак проживала там сама, а пізніше наймала окрему квартиру [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 46].

Документи свідчать, що Ірина Антонівна Загорська була родом з Варшави. Її мати була француженкою, а батько – генерал-губернатором (але з її слів він був нотаріусом). Була одруженою з латвійцем, мала сина. Стосунки з Камімура Шін'їці зав'язалися приблизно з 1924 р., коли він перебував у Ризі. Розлучившись із першим чоловіком, І. Загорська услід за японським віцеконсулом переїздить у лютому 1926 р. до Одеси, залишивши 7-річного сина на першого чоловіка. Останній у листуванні неодноразово просив фінансової допомоги, й Загорська періодично висилала йому кошти на утримання сина [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 125].

Перший час перебування в Одесі І. Загорська зрідка працювала в Японському консульстві. Щодня упродовж 2–3 годин друкувала на машинці. Однак надалі у списку працівників не значилася. Її перебування в консульстві мало суто особистий характер, тобто як цивільної дружини віцеконсула Камімури Шін'їці, у стосунках з яким вона народила сина. Тому радянські спецслужби і роблять висновок, що вона використовувалася японським віцеконсулом саме з розвідувальною метою [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 139 зв.].

Процес вербування Загорської мав розпочатися ще на початку травня 1926 р., але був відкладений через вагітність жінки, яка мала через декілька тижнів народити. У грудні 1926 р. радянським спецслужбам стає відомо, що Ірина Загорська має намір відвідати своїх рідних сестер у Ростові-на-Дону. Тому було ухвалено рішення завербувати її після повернення до Одеси. Контрозвідка з'ясувала, що Ірина Загорська здійснила цю поїздку одразу після від'їзду Камімури на Кавказ. Вже будучи в Ростові-на-Дону, вона зустрілася з Камімурою, який після цього одразу ж поїхав до Константинополя. Подальші спостереження за перебуванням Загорської в Ростові показали, що, окрім проведення часу зі своїми рідними й участі в різних розважальних заходах, вона

разом зі своєю сестрою Марією виїздила з Ростова до Москви, де зустрічалася з керівником Японського посольства, що, на думку чекістів, свідчило про виконання нею спеціального завдання від консульства [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 126–127].

Однак перебіг подальших подій не дав змоги реалізувати плани ДПУ щодо вербування Загорської. У результаті було ухвалено рішення про відкладення цієї операції “до більш вдалого часу”, який настав у грудні 1926 р. Під час чергового перебування І. Загорської в Москві з боку Об’єднаного державного політичного управління (ОДПУ) були вжиті заходи щодо її вербування. 24 грудня 1926 р. помічник начальника 5-го відділу КРВ ДПУ Іван Чібісов (спеціалізувався на далекосхідному напрямку), зустрівшись із Загорською, “переконав” її співпрацювати зі спецслужбами. Вона мала надати документи та відтиск ключів від сейфу консульства Японії в Одесі, проте пояснила, що цього зробити не може. У зв’язку з цим І. Чібісов рекомендував Одеському відділу ДПУ (ОВ ДПУ) використовувати Загорську як інформаторку [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 128].

Для того щоб змусити І. Загорську до “співпраці”, представники ОВ ДПУ використали тактику “очорнення”. Загорську переконали в негативному ставленні до неї Камімури та японського уряду до їхніх стосунків, запевнили, що мають інформацію, начебто її другого чоловіка поставили перед вибором: вона чи подальша кар’єра, – і врешті він обере роботу, а не її. У результаті І. Загорська була завербована й дістала агентурне псевдо “Стріла” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 113, 140]. Є підстави думати, що японський віцеконсул Камімура Шін’їці здогадався, що за ним і його дружиною Загорською ведеться спостереження. І тому терміново ухвалив рішення про припинення їхніх стосунків і виїзд дружини і сина з СРСР. Подальша доля Ірини Загорської не відома [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 139 зв.].

Паралельно ОВ ДПУ проводило вербування Михайла Цибулька. Цікаво, що він почав працювати в Японському консульстві ще з 1902 р. як швейцар і потрапив туди за рекомендацією данського консула в Одесі Г. Рафаловича, у якого в 1898 р. працював двірником. У зв’язку з ліквідацією Японського консульства в Одесі через початок японсько-російської війни М. Цибулько з консульства пішов і знову повернувся туди в 1906 р., пропрацювавши

там візником до 1909 р. (повторної ліквідації консульства). З відкриттям Японського консульства в 1926 р. Михайло Цибулько знову був прийнятий на роботу на посаду кур'єра, на якій працював до 1937 р. [ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 55473, арк. 7].

З перлюстрації його кореспонденції з родиною, яка проживала в с. Могильному Первомайської округи (сучасний Голованівський район Кіровоградської області), було з'ясовано, що Цибулько був незадоволений своїм матеріальним становищем у консульстві та ставленням японських дипломатів до нього. Тому представники ОВ ДПУ насамперед мали на меті використати для вербування останнього матеріальну зацікавленість. Однак згодом стало відомо, що М. Цибулько при виконанні своїх безпосередніх обов'язків зобов'язувався доповідати японському консулу, де він був і скільки це зайняло часу. А враховуючи той факт, що у своїх справах він у місті практично не бував, а якщо й відлучався, то на досить короткий час, це унеможливило процес його вербування. Тому було ухвалено рішення завербувати його сина, який би надав сприяв вербуванню свого батька. Офіційно 1 травня 1927 р. Михайло Цибулько був завербований ОВ ДПУ й дістав псевдо "Васильєв" [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 119–119 зв., 213; ф. 16, оп. 1, спр. 222, арк. 222]. Здебільшого він виконував функції інформатора. Наприклад, через нього вдалося з'ясувати зв'язки Японського консульства з такими людьми, як Павлюченко (безробітний художник), Харліп (зубний лікар санаторію ДПУ УСРР, який лікував Шімаду і Готто), Златоустова (вчителька російської мови та музики, давала відповідні уроки дружині Шімади), Фоменко (вчитель залізничної трудової школи), з яким Шімада був знайомий ще з 1903 р. по Токію, де останній до початку російсько-японської війни викладав у Токійському університеті, у якому в той час навчався Шімада [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 214]. Усі вони надалі також підпадуть під оперативний нагляд ОВ ДПУ.

Незважаючи на порівняно вдале вербування М. Цибулька, його становище в консульстві сильно похитнулася, коли його 14-річного сина Олексія, який проживав разом з ним у будівлі інституції, спіймали на крадіжці 20 крб. Підбравши ключ від столу канцелярії консульства, хлопчина відімкнув його і дістав звідти 20 крб. Цю пропажу помітив Шімада Шігеру й одразу запідозрив Олексія, якого й узявся потім умовляти зізнатися у вчи-

неному. Молодший Цибулько зізнався і вказав, де лежать гроші, але ця ситуація змусила Шімаду запідозрити “Васильєва”, що він, маючи копії ключів, крав зі столів документи та передавав їх за винагороду ДПУ. Ці підозри підтверджувалися й тим, що досить часто Шімада не знаходив документи у столах на наступний день у такому порядку, як вони були залишені [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 215].

Враховуючи той факт, що після цього М. Цибулько опинився у списку “підозрілих осіб”, ОВ ДПУ ухвалює рішення здійснити вербування інших співробітників з обслуговчого персоналу Японського консульства [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 215].

Варто розуміти, що більшість завербованих просто не мали іншого виходу, як “служити” спецслужбам СРСР. У разі відмови їм щонайменше загрозувала в’язниця. Натомість, незважаючи на це, були й такі, хто намагався повідомити японського консула про “надану їм місію”. Серед них був перекладач Сергій Фельдман, якого 14 червня 1927 р. було заарештовано ОВ ДПУ за звинуваченням у тому, що він розконспірував себе перед віцеконсулом Камімурою. У результаті він був засуджений і висланий на Соловки [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 211].

Після вищевикладеного постає питання: чи вело Японське консульство в Одесі шпигунську діяльність проти СРСР, чи це були безпідставні звинувачення радянських спецслужб? Стверджувати на сто відсотків, що цього не було, неможливо, оскільки підозри в японському шпигунстві були й у німецького віцеконсула в Одесі Саукена, який у своєму листі до МЗС Німеччини писав: “Не розумію, навіщо в Одесі існує Японське консульство, де немає японських підданих, інтереси яких потрібно захищати, як і власне торговельних операцій через одеський порт не здійснюється” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 217]. Вказуючи на ці факти, Саукен констатує, що єдина мета перебування Японського консульства в Одесі – це шпигунство, яким японці тільки й займаються. А отже, розмірковував далі Саукен, “навіщо тоді витратити такі величезні гроші на його [консульства] організацію й утримання роздутого штату, який активно почав замінюватися суто японськими представниками” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, арк. 217].

Після Маньчжурського інциденту 1931 р. японсько-радянські відносини значно погіршилися. Напруження між країнами ще

більше посилювалося внаслідок проголошення Маньчжурської держави (1932 р.) та підписання Японією Антиккомінтернівського пакту (1936 р.) [Христофоров 2015, 141–142]. У результаті закриття Японського консульства в Одесі було неминучим, в принципі, як і більшість тогочасних іноземних дипломатичних представництв в СРСР, діяльність яких сприймалася винятково як шпигунська. Формальною підставою було скорочення кількості японських представництв у Радянському Союзі, яких на той час нараховувалося 8, а радянських в Японії всього – 6. Тому, 19 серпня 1937 р. НКЗС скерувало посольству Японії ноту про закриття двох консульств відповідно до принципу рівнозначної кількості представництв. 15 вересня в Москві було прийнято рішення закрити консульства в Новосибірську та Одесі [Матяш, 2020, 265].

Висновки

З моменту відкриття на території СРСР японських дипломатичних і консульських установ вони опинилися під пильним оком радянських спецслужб, а на початку 1930-х років – і під загрозою “репресивного апарату”. Нормалізація двосторонніх японсько-радянських дипломатичних відносин абсолютно не означала, що ці країни повністю готові “забути своє історичне минуле”. Тому з боку радянських спецслужб з моменту повідомлення про відкриття Японського консульства в Одесі велося серйозне зовнішнє та внутрішнє спостереження як за самою роботою, так і за контактами працівників консульської установи в місті та за його межами. Невідповідність заявленим умовам відкриття цієї дипломатичної інституції лише підсилювала думку спецагентів ДПУ щодо здійснення японськими представниками шпигунської діяльності, спрямованої проти СРСР. Усі їхні дії розцінювалися суто як розвідувальні. Навіть підбір японським консулом кадрового складу консульства сприймався радянськими спецагентами як такий, що мав провадити активну розвідувальну роботу. Наразі й досі залишається відкритим питання: чи здійснювали працівники Японського консульства в Одесі шпигунську діяльність? Однак стверджувати, що цього не було, ми однозначно не можемо.

ДЖЕРЕЛА

Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ), ф. 13, оп. 1, спр. 418.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ), ф. 16, оп. 1, спр. 222.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Одеса), фонд 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Справа 55473.

Конвенция об основных принципах взаимоотношений между СССР и Японией. 20 января 1925 г. Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина. URL: <https://www.prilib.ru/item/337144> (дата звернення 05.02.2022).

ЛІТЕРАТУРА

Вовчук Л., Корновенко С. Голодомор 1932–1933 рр. очима іноземних дипломатів // **Емінак.** 2019. № 4.

Мазохин О. Б. **ОГПУ-НКГБ в борьбе со спецслужбами Японии.** Москва – Берлин, 2019.

Матяш І. **Іноземні представництва в Радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця.** Київ, 2020.

Окабе Й. Голодомор очима японців // **Сходознавство.** 2020. № 86.

Павленко С. Консул “під пильним оком”: Танака Бун’їциро в Одесі // **Східний світ.** 2021а. № 1.

Павленко С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба // **Східний світ.** 2021b. № 3.

Христофоров В. С. **История советских органов безопасности 1917–1991 гг.** Москва, 2015.

Lensen G. **Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia.** Tokyo, 1968.

REFERENCES

Vovchuk L. and Kornovenko S. (2019), “Holodomor 1932–1933 rr. ochyma inozemnykh dyplomativ”, *Eminak*, No. 4, pp. 71–82. (In Ukrainian).

Khristoforov V. S. (2015), *Istoriya sovetskih organov bezopasnosti 1917–1991 gg.*, Izdatel’stvo RGGU, Moscow. (In Russian).

Mazokhin O. B. (2019), *OGPU-NKGB v bor’be so spetssluzhbyami Yaponii*, Direkt-Media, Moscow and Berlin. (In Russian).

Matyash I. (2020), *Inozemni predstavnytstva v Radianskii Ukraini (1919–1991): protystoiannia i spivpratsia*, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).

Okabe Y. (2020), “Holodomor ochyma yapontsiv”, *Shodoznavstvo*, No. 86, pp. 3–20. (In Ukrainian).

Pavlenko S. (2021a), “Konsul ‘pid pylnym okom’: Tanaka Bunit-siro v Odesi”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 18–34. (In Ukrainian).

Pavlenko S. (2021b), “S. Sasaki: spohady pro Odesu ta konsulska sluzhba”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 39–54. (In Ukrainian).

Л. А. Вовчук

РАДЯНСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ VS ЯПОНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЯПОНСЬКОГО КОНСУЛЬСТВА В ОДЕСІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД)

Стаття присвячена висвітленню діяльності Японського консульства в Одесі упродовж 1926–1937 рр., яке з моменту свого відкриття опинилося під пильним оком радянських спецслужб. Упродовж усього періоду існування консульства в місті за ним велося серйозне зовнішнє та внутрішнє спостереження – як за самою роботою, так і за контактами працівників консульської установи в місті та за його межами. Одеським відділом ДПУ було створено мережу внутрішньої агентури, яка безпосередньо працювала в консульстві. Консульство “обслуговували” 11 секретних співробітників, які щодня надавали відповідну оперативну інформацію щодо діяльності консульства та його працівників. Основними підставами до таких дій стали відсутність японських підданих в Одесі та відсутність торговельно-економічних відносин через Одеський порт. Радянські спецслужби зробили висновок, що відкриття консульства було спрямоване суто на ведення шпигунської діяльності в СРСР. Таку думку підсилювало активне вивчення японськими працівниками політичної, економічної, культурної та військової ситуації не лише в консульському окрузі, а й в інших містах УРСР та СРСР загалом, особливо на Кавказі, а також постійні подорожі японського консула містами республік СРСР. На кожного співробітника Японського консульства в Одесі заводилася справа-формуляр, де фігурант діставав прізвисько, накопичувалися агентурні матеріали про його діяльність, характеристики особистості та список контактів з місцевими громадянами, які потім підпадали під “розробку” спецагентів ДПУ. У статті розкривається процес вербування радянськими спецслужбами “важливих” представників консульства. У результаті в “агентурну розробку” були взяті перекладач С. Фельдман, кур’єр-охоронець консульства Японії в Одесі М. Цибулько, технічний секретар Лівшиц, машиністка І. Загорська та ін. До кожного з них вербувальники з контррозвідувального відділу ДПУ застосовували персональний підхід.

Ключові слова: Японія, СРСР, Одеса, Японське консульство, радянські спецслужби

Стаття надійшла до редакції 10.02.2022